

Садово-паркові ландшафти Центральної Європи – ключ до розуміння правильного світопорядку

Ірина Кравцова

Уманський національний університет садівництва

У 20-х роках ХХ століття В.І. Вернадський наголошував на тому, що Людина Розумна повинна переосмислити свою діяльність. Формування технізованого середовища призведе до порушення рівноваги між потоками речовини та енергії, які пов'язують географічні компоненти і географічні елементи ландшафтів не лише локального рівня організації. Вихід зі стану рівноваги торкнеться регіональних і глобальних ландшафтних систем. Розвиток техносфери пов'язаний із формуванням і функціонуванням різноманітних ландшафтно-технічних систем, використанням антропогенної речовини, зменшення об'єму біокомпоненту. Тому ще понад 100 років тому вчений наголошував на необхідності формування ноосфери – сфери розумного використання природних умов і ресурсів; конструктивної оболонки, яка виникла як результат глибокого розуміння людиною необхідності збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, її самосприйняття як відповідного елементу, що формує біокомпонент ландшафтних комплексів від найменшого до найбільшого рівнів організації.

На жаль, ХХ століття ознаменувалося не лише стрімким науково-технічним прогресом, але й карколомними результатами технізації природного середовища. Якщо в 70-х роках минулого століття науковці лише дещо згадували про антропогенні ландшафти і вели мову про неможливість розуміння антропогенної діяльності як потужної геологічної сили. То сьогодні ми говоримо про різноманітні групи, класи, типи антропогенних систем, які формують сучасну ландшафтну структуру не лише суходолу, але і водних поверхонь. *Homo sapiens* перебудувала фізичну поверхню таким чином, що кардинальних змін зазнали навіть властивості сучасних ландшафтних комплексів: просторовість, територіальність, структурність, фізіономічність, родючість тощо.

Такі кардинальні трансформації ландшафтної структури фізичної поверхні Землі зумовили низку процесів, які стали відмітною ознакою розвитку ландшафтної оболонки нашої планети у ХХІ столітті. Сьогодні ми прослідковуємо причинно-наслідкові зв'язки між діяльністю людини та наслідками, що мають прояв у вигляді відповідних природних процесів, які, зазвичай, оцінюються як несприятливі природні явища. А це лише адекватна реакція ландшафтних комплексів на антропогенну діяльність. Сьогодні можна сміливо стверджувати, що ландшафти не лише України, але і всієї поверхні нашої планети вийшли зі стану рівноваги. І маємо нові ознаки функціонування та розвитку ландшафтних комплексів, які є переконливими свідченнями розвитку Антропоцену.

Що таке правильний світопорядок з точки зору фізичної географії, конструктивної географії, раціонального природокористування та антропогенного ландшафтознавства? Цікаве питання... У нашому житті поняття «порядок» розуміється як певний стан, спосіб організації побуту, роботи, коли все займає своє чітко визначене місце. Є певний алгоритм виконання відповідних дій. І, що найголовніше, порядок визначає не лише успішність людини, але і комфортність її середовища. Зручно їй, зручно її оточуючим за умови, коли є порядок у житті, на роботі, у спілкуванні тощо.

З погляду антропогенного ландшафтознавства поняття «порядок» розуміється крізь призму трактування таких властивостей ландшафтів як структурність, системність та впорядкованість. У географічному просторі будь-який географічний об'єкт є тривимірним утворенням, який складається із відповідних компонентів і елементів, взаємопов'язаних неперервними потоками речовини та енергії. Якщо ми маємо «порядок у ландшафті», то кожний компонент займає своє чітко визначене місце. У горизонтальному відношенні «порядок у ландшафті», визначається макроформами рельєфу, а мозаїка ландшафтних комплексів локального рівня організації обумовлена характером розвитку екзогенних процесів.

У житті людини поняття «правильність» трактується також неоднозначно. Це відносне поняття, яке можна доводити або спростовувати. З теоретико-методологічних позицій антропогенного ландшафтознавства зокрема й фізичної географії загалом «правильність» варто розуміти так. Якщо система формується і функціонує без прояву негативних природних процесів, то організація ландшафтного комплексу є правильною. Тоді ми можемо вести мову про таку групу антропогенних ландшафтів, яку виокремлюють за взаємозв'язками, що виникають між природним та антропогенним блоками, це культурні ландшафти. Якщо ми спостерігаємо розвиток негативних природних процесів, наприклад, зсувів, підтоплення, випадання інтенсивних опадів, посух, явища евтрофікації тощо, то це ознаки деструктивних зв'язків, що розвиваються між компонентами та елементами, які формують антропогенний ландшафт.

Тому правильний світопорядок трактуємо як правильну організацію ландшафтної оболонки Землі, яка обумовлює розвиток природних процесів, що не класифікуються як негативні фізико-географічні процеси. Правильна організація ландшафтної оболонки Землі можлива лише у випадку формування культурних ландшафтів, до яких при правильному світопорядку належать вісім класів антропогенних ландшафтів, що об'єднуються у таксономічні одиниці за функціональною ознакою, або видом господарської діяльності людини. Виключенням із правильного світопорядку і розуміння культурних ландшафтів є клас белігеративних ландшафтів. Адже військова діяльність, яка зумовлює формування цього класу антропогенних ландшафтів, не може мати конструктивний характер. У результаті ведення військових дій відбувається повне знищення біогенного компоненту.

Правильний світопорядок антропогенного ландшафту проявляється через здатність останнього до продукування біомаси. Власне, правильний земний ландшафт повинен бути родючим в залежності від зональних особливостей. Родючість антропогенного ландшафту є наслідком формування правильних зв'язків між природним і антропогенним блоками.

На нашу думку, основою організації правильного світопорядку у ландшафтній структурі сучасних територій є формування та розвиток садово-паркових ландшафтів. Ці антропогенні ландшафти є ландшафтами майбутнього. Ми їх розуміємо як провісники ноосфери. Адже саме в організації садово-паркових ландшафтів криється ключ до раціонального природокористування та формування конструктивного середовища, комфортного для всієї живої речовини.

У наукових роботах ми обґрунтовуємо думку, що садово-паркові ландшафти – це правильні антропогенні ландшафти, які крім естетичної функції виконують і

утилітарну. Це непросте утворення, яке виникло в результаті взаємодії Людини і Природи. Це складна ландшафтна система, в якій формуються різні типи зв'язків конструктивного характеру, що об'єднують не лише географічні компоненти і елементи садово-паркового ландшафту, але і коннектять в конструктивному порядку природний і антропогенний блоки.

У статті «Садово-паркові ландшафти: формування, структура, значимість» (Кравцова, 2023. Вінниця... <https://doi.org/10.31652/2786-5665-2023-3-29-39>) ми вказуємо, що садово-паркові ландшафти – це приклад конструктивного, розумного використання природних умов і ресурсів. Організація цих антропогенних ландшафтів має раціональноспрямований характер, коли між природною та антропогенною підсистемами формуються різні типи конструктивних зв'язків – суплетивні, компенсаційні та редуційні. Садово-паркові ландшафти є поліфункціональним утворенням. Їхня організація спрямована не лише на задоволення духовних потреб. У різні історичні часи ці антропогенні ландшафти виконувати утилітарні, фортифікаційні та інші функції. Тому, зважаючи на ландшафтну структуру садово-паркових ландшафтів, їхнє функціональне значення, сучасні основи раціонального природокористування, цілі Стратегії сталого розвитку регіонів пропонуємо ввести у діючу систему типологічних структур антропогенних ландшафтів за видом господарської діяльності таксономічну одиницю «надклас», а саме «надклас садово-паркові ландшафти».

Центральна Європа – це сучасний регіон, який знаходиться між Східною та Західною Європою. Сьогодні в українській географії немає однозначного трактування щодо того, які сучасні країни політичної карти Європи об'єднуються у Центральну Європу як суспільно-географічну категорію. Різні автори до регіону Центральна Європа відносять різні сучасні держави. На думку В. В. Безуглого, С. В. Козинець (2007, Регіональна економічна і соціальна географія світу), І. В. Смаля, О. М. Харченко (2013, Соціально-економічна географія світу. Регіони і країни: Європа) характерними ознаками суспільно-географічного та геополітичного положення Центральної Європи є: межування на заході з високорозвиненими країнами, а на сході та південному сході – з росією та країнами Південно-Східної Європи; проходження через регіон транс'європейських транспортних магістралей меридіонального і широтного напрямків; центральне положення між заходом і сходом держав материка; вихід групи держав до узбережжя морів Атлантичного, Північного Льодовитого океанів (Біле море, Баренцове море, Балтійське море, Чорне море, Азовське море) та до безстічного озера – Каспійського моря (Польща, Румунія, Україна, європейська частина росії); наявність великої кількості держав, які не мають виходу до моря – білорусь, Словаччина, Угорщина, Чехія та Молдова; велика протяжність території регіону з півночі на південь, різноманітність природних умов і ресурсів; буферність положення між християнською та мусульманською цивілізаціями, між Європейським Союзом та росією; наявність «гарячих» точок як у межах регіону, так і на його зовнішніх кордонах: Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, розгортання повномасштабної війни на території сучасної України. Американські географи Г. де Блій та Пітер Муллер (2004, Географія: світи, регіони, концепти) називають цю територію поясом дроблення, зоною постійних розколів і поділів, балканізації та «етнічної чистки»

Зважаючи на високий ступінь перетворення природних умов і ресурсів цього регіону, вважаємо за доцільне звернути увагу на особливості організації та розвитку

різних груп і класів антропогенних ландшафтів як класифікаційну ознаку для окреслення меж відповідних суспільно-географічних регіонів.

Садово-паркові ландшафти Центральної Європи зберігають природні ознаки відповідних територій. Зазвичай, організовані в ландшафтному стилі планування, тому морфоскульптурні особливості фізичної поверхні є збереженими. Вони є різноманітними за просторовими, територіальними ознаками. На відміну від інших класів антропогенних ландшафтів їх відрізняє висока родючість. Розкриваючи проблематику правильного світопорядку, прагнучи зрозуміти правильність світопорядку, можливість діяльності людини та організації все ж таки правильного світопорядку, а не безпорядку, варто звернути увагу на просторову організацію садово-паркових ландшафтів все ще правильного часового відрізка, коли людина і здійснювала свою господарську діяльність, але компоненти й елементи ландшафтних систем перебували в стані рівноваги. Це садово-паркові ландшафти Центральної Європи, які були закладені упродовж XVII – XIX століть. Наприклад, садово-парковий ландшафт «Аркадія» Гелени Радзивіл, садово-паркові ландшафти палацових парків Браніцьких, садово-парковий ландшафт «Королівські Лазенки», садово-парковий ландшафт «замкові парки у Ланьцуті» (Республіка Польща); садово-парковий ландшафт Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України, садово-парковий ландшафт Синицького парку, садово-парковий ландшафт Державного дендрологічного парку «Олександрія» НАН України, садово-парковий ландшафт маєтку Міловідових, садово-парковий ландшафт Печерського парку, садово-парковий ландшафт Немирівського парку (Україна); садово-парковий ландшафт саду Грассалковичів (Президентського саду), садово-парковий ландшафт у Братиславському замку, садово-парковий ландшафт замку Бетліар (Словаччина); садово-парковий ландшафт Вальдштейнського саду, садово-парковий ландшафт Вртбовського саду, садово-парковий ландшафт Пругоницького парку (Чехія).

Ці об'єкти організовувалися з метою довготривалого відпочинку. У їхній горизонтальній структурі представлені, в основному, в межах вододільного типів місцевостей, урочища вирівняних поверхонь, які зайняті палацовими, фортифікаційними і господарськими спорудами. Також відміткою ознакою українських садово-паркових ландшафтів XVII–XIX століть були різноманітні виробництва, наприклад, млини, олійні, гуральні, кар'єри з видобутку каменю для будівництва відповідних будівель та огорож, цегельні заводи тощо. Системи доріжок сполучали різні функціональні ділянки. Дорожній тип ландшафтів був різноманітний. Поверхня або ґрунтова, або вимощена цеглою власного виробництва (садово-парковий ландшафт Немирівського парку, м. Немирів, Вінницький район, Вінницька обл.; садово-парковий ландшафт Синицького парку, с. Синиця, Уманський район, Черкаська обл.), або вкрита місцевою гірською породою. У просторовій структурі садово-паркових ландшафтів цього часового періоду є садові ландшафти, які були зайняті насадженнями плодових і ягідних культур. Також були теплиці, які є ландшафтно-технічними системами. Фізична поверхня зайняті парковими насадженнями, ступінь залісненості фізичної поверхні у деяких садово-паркових ландшафтах становила понад 85 %.

Таким чином, садово-паркові ландшафти Центральної Європи, які були закладені до початку XX століття, є прикладом конструктивної організації території, а також тими елементами ландшафтних структур, які дають відповідь на можливість організації правильного світопорядку.